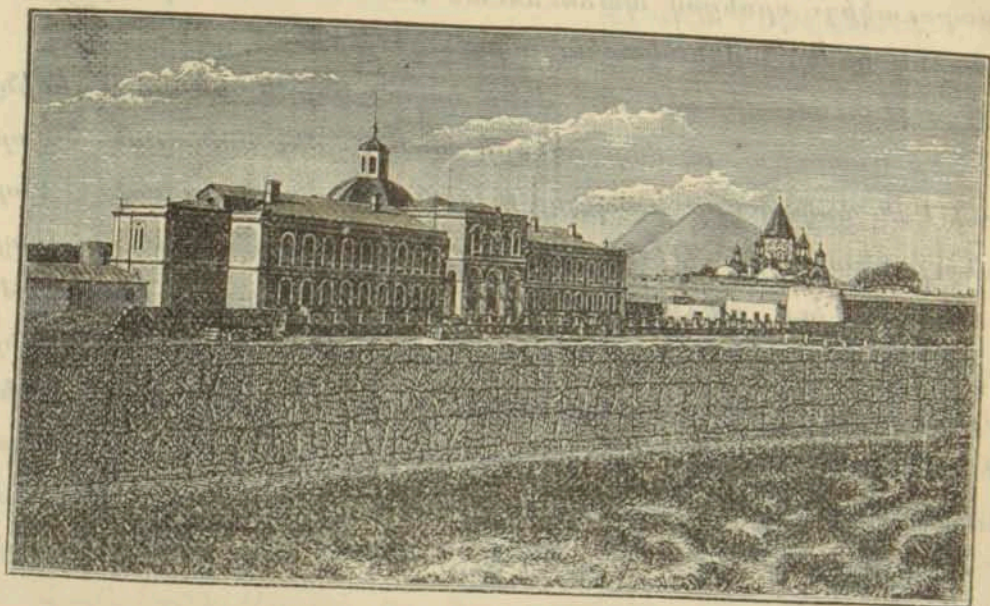

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԴԵՑԷՄԲԵՐԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ, ԵՒ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՎԱՏԻԿԱՆԻ
ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ. 1869—1887:

(Հարուշակութիւն):

Ամբողջ եկեղեցական պատմութեան մէջ չեմ գտնում մի օրի-
նակ նոյնքան դարհուրելի և շփոթ, որքան այս պատմութիւնը:
Եւ այդ մասին լռում են բոլորը: Եւ կղերի յետագայ սերունդը
բոլոր դպրոցներում պիտի թիւնաւորուի Վիգուօրի այդ գրքե-
րով:

Այդպիսի վիճակը, ի հարկէ, չի կարող երկարատեւ լինել. վաղ

կամ ուշ, այսպէս թէ այնպէս յառաջ կը գայ ընկեցի, բայց եւք և ինչպէս, այդ ծածկուած է մեր տեսութիւնից:

Ձեր երրորդ հարցին՝ թէ ի՞նչ խորհուրդ էք տալիս անելու, — պատասխանում եմ: Հետեւեցէք Ձեր համազմունքներին և մի խաբուիք միութիւն և անպայման հնազանդութիւն պահպանելու պատրուակից, որոնցով պաճուճուած են ամեն տեսակ սխալ և նոյն իսկ կրօնի ամենակոպիտ աղաւաղութիւն:

Այս թշուառ վիճակի մէջ մենք կարող ենք և պէտք է լինինք վկաներ Աստուծու և մարդիկների առաջ — մեր ճանաչած ճշմարտութեան կարող ենք և պէտք է տանք արժանի պատիւ: Ընդհանուր անտարբերութիւնը, կղերի բթամիտ վարմունքը, որ միայն մտածում է իւր անձնական յարմարութեան վերայ — ահա թէ ինչ է որ թափում է մեր վերայ Վատիկանի թշուառութիւնը: Արքան շատ լինին խոստովանողների և սխալ վարդապետութիւնից ու կոյր հնազանդութիւնից խոյս տուողների թիւը, այնչափ հաստատուն կը լինի բժշկուելու յոյսը:

Գրեցի շտապովի:

Բոլոր սրտով Ձեզ նուիրուած՝

Յ. ԳՈՆ ԴԵՕԼԼԻՆԳԵՐ:

ԺԶ.

ԴԵՕԼԼԻՆԳԵՐ ՄԻ ՀԻՆ-ԿԱԹՈԼԻԿԻ ԴՈՐՏԱՌՆԴՈՒՄ:

Յունիսի 23-ին 1878 (թ. 1):

Յարգելի պարոն! Ուղարկածդ թերթի լուրերը իմ և ուսուցչապետ Ֆրիդրիկոսի մասին չարամիտ ստեր են: Արդէն տասն և չորսերորդ անգամն է, որ անգղիեռնեան լրագիրները հաղորդում են իմ հնազանդութեան մասին, գուցէ թէ մի քանի անգամ ևս կրկնուի:

Եւ չեմ անպատուի իմ Տերութիւնը Աստուծու և մարդիկնե-
րի առաջ, այդ մասին վստահ կարող էք լինել:

Բարեկամական ողջոյն:

Ձեր անձնուէր՝

Յ. ՖՈՆ ԴԵՕԼԼԻՒՆԳԵՐ:

ԺԷ.

ԴԵՕԼԼԻՒՆԳԵՐ — ՊՐՕՖԵՍՍՈՐ ՄԻԽԵԼԻՍԻՆ:

1 Մայիսի 1879 (թ. 1):

. . . Որ Լեոն Ժ.Գ.ից չի կարելի սպասել փոքր ի շատէ նշա-
նաւոր բարեփոխութիւն եկեղեցու կանոնների նկատմամբ, այդ
ստոյգ դարձաւ ինձ համար այն օրից, երբ նա յայտարարեց կար-
գինալներին — առանց բացառութեան կրեատուրներ իւր նախոր-
դի — որ ինքը ոչինչ չի կարող ձեռնարկել առանց նոցա խորհրդի
և համաձայնութեան: Որ նա դարձրեց կարգինալ Նիւմանին
(Newman), որ իւր խելքով և գիտութեամբ բարձր է հռոմէա-
կան *vulgus praelaticum*, այդ բացատրում է նորոնով միայն, որ
Հռոմում յայտնի էին այդ մարդու իսկական հայեացքները: Եթէ
Նիւման գրած լինէր Ֆրանսերէն, Իտալերէն և Լատիներէն, ու-
րեմն նորա գրքերից շատերը կըլինէին խնդիկսի մէջ: Մի քանի
տարի շարունակ հետեւել եմ պապականութեան ազդեցութեան
բոլոր դարերում և ուղղութիւններում, և գլխաւորապէս ու-
սումնասիրել եմ առանձին պետութիւնների և ազգային եկեղե-
ցիների պատմութիւնը, թէ ինչպէս նոքա կազմակերպուեցան
Հռոմի ազդեցութեան տակ: Հետեւանքն այս է. Հռոմի ազդեցու-
թիւնը աւելի վտանգաւոր և աւերիչ է, քան ինչպէս կարծում
էի մօտաւորապէս մինչև 1860 թուականը: Գերմանիայի վերա-
բերմամբ այդ կարելի է նոյն իսկ ձեռքբերով շօշափել, եթէ քրն-

նենք մեր հին կայսերութեան կործանման պատճառները: Բռնական երկրներում աւելի վատ...

ԺԷ.

Դ ե ո լ լ ի ն գ ե թ դ ո կ տ ո թ ր ը ո բ ե թ տ Յ. Ն ե վ ի ն ի ն՝ տ ե ս չ ի ն Ա ն գ լ օ - Ա մ ե թ ի կ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու Հ ա ո մ ու մ 1):

4 Մայիսի 1879 թ..

Ս Ի Ր Ե Լ Ի Ն Ե Վ Ի Ն!

Ենթադրում եմ, որ դուք ունիք այնքան ազդեցութիւն՝ որ կը կարողանաք զետեղել մի փոքրիկ յօդուած կամ նկատողութիւն ազատամիտ թերթերից մէկի մէջ, որով, իմ՝ կարծիքով, հերքած կըլինինք ամբողջ Եւրոպայում տարածուած սուտ լուրերը, որ իբր թէ մտադիր եմ եղել և արգէն հպատակել եմ՝ վատիկանի հրովարտականին:

Ես մի այնպիսի բան չեմ գրել և կատարել, որով առիթ տայի այդպիսի լուրերին: Մի քանի լրագիրների բերած հանգամանքները — հնարովի են:

Միայն սորանից երեք շաբաթ առաջ տպագրութեան յանձնեցի («Allgemeine Zeitung-ի մէջ 6, 7 և 8-ին Ապրիլի) իմ մի ճառը, որի մէջ պարզապէս յայտնել էի, որ նոքա, որոնց միտքը գիտնականօրէն զարգացած է, երբէք չեն հաշտուի վատիկանի ժողովի հրովարտականի հետ:

Վերջին իննը տարուայ ընթացքում նուիրեցի ժամանակս գրել խաւորապէս հետազոտութեան բոլոր այն հարցերի, որոնք մօտ

1) Այդ նամակը — որի անգղիական բնագիրը ստացել է Բէյշը Նեվիլից — գրել է Դեօլլինգեր անգղիական լեզուով, Բէյշը իւր հրատարակութեան մէջ զետեղել է այդ նամակի գերմանական թարգմանութիւնը, Այդ թարգմանութիւնը աչքի առաջ ունէի և ես:

առնչութիւն ունին ժողովների և պապերի պատմութեան, ես նորից անցայ, այսպէս ասած, ամբողջ եկեղեցական պատմութիւնը. եղբակացութիւն այս է, որ Վատիկանի հրովարտականների հիմունքների անճշտութիւնն անհերքելի է: Երբ ինձանից պահանջում են երգուել, որ այդ որոշումները ճշմարիտ են, այդ ժամանակ զգում եմ մի այնպիսի տպաւորութիւն, որպիսին կրտսնայի եթէ ստիպէին երգուել, որ երկու անգամ երկուս ոչ թէ չորս, այլ հինգ կանէ:

Խնդրում եմ Ձեզանից, սիրելի Նեովին, հաղորդեցէք Հռոմում կատարուած գործերի մասին:

Կը յարմարեցնէք գուցէ թէ այնպէս, որ կարելի լինի մի նըկատողութիւն ղետեղել ամերիկական թերթերից մէկի մէջ:

Totus tuus (ամբողջովին Ձեզ նուիրուած)

Յ. ԴԵՕԼԼԻՆԳԵՐ.

Միւնխեն 4 Մայիսի 1871 թ.:

ԺԹ.

ՄԻ ԲԱՐՁՐԱՍՏԻՃԱՆ ԿԻՆ — ԴԵՕԼԼԻՆԳԵՐԻՆ:

15 և 28 փետրվարի 1880 թ.:

1880 թ. փետրվ. 15:

Յ ա ր գ ե լ ի պ ա ր ո ճ գ ո կ ա ո ր .

Ահա քանի տարի է որ սրախ խորքից խնդրում եմ Աստուծուն, որ նա ծագէ Ձեր վերայ իւր աստուածային սիրոյ ճառագայթը, որպէսզի այդ երկնային լուսով կարողանաք տեսնել այն անդունդը, որի առաջ կանգնած էք, և որպէսզի այդպիսով նա ազատէ Ձեզ այդ կորստից. և որովհետեւ Ձեր գերապատուութեան մասին միտքը ինձ հանգիստ չի տալիս, ուստի վրձնում եմ, որքան էլ յանդուգն թուի Ձեզ այս գործը, խնդրել Ձեզ, որ Գուք ևս աշխատիք նպաստել այդ աստուածային բարութեան գալուն: Ձերդ գերապատուութեան սուր միտքը այն-

քան խոր է թափանցել մեր սրբազան կրօնի վարդապետութիւնների մէջ, որ չէ կարող չիմանալ թէ այդ քան բարերարուած, բնութիւնից օժտուած և լուսաւորուած քահանան, եթէ գլուխ է բարձրացնում եկեղեցու հեղինակութեան դէմ և մեռնում է հակառակ մնալով նորան, շատ աւելի սարսափելի պատիժ կրտսանայ հանդերձեալում: Քան ուրիշները, որոնք աւելի քիչ գիտութիւն, շնորհք ունին, հետեւապէս և աւելի քիչ պատասխանատուութիւն: Ասկառաբելապէս սարսափում եմ և անարտայայտելի կարեկցութիւն եմ զգում, երբ մտածում եմ թէ ինչ սարսափելի ապագայ է սպասում Ձեզ, եթէ որ Ղուք այժմ էլ՝ այս մետասաներորդ ժամին չգառնաք: Ո՛հ, Ձերդ գերապատուութիւն, ես կրցանկայի ծնկաչոք աղաչել Ձեզ, վերջապէս խղճացէք Ձեր անբաղդ հոգուն, ազատեցէք նորան այս ամենասարսափելի դժբաղդութիւնից: Ղուք այդ գիտէք և հաւատում էք, ապա ուրեմն ի՞նչը կարող է Ձեզ արգելել դառնալու, արգեօք այն մտածմունքը, թէ ի՞նչ կասեն մի քանի մարդիկ, արգեօք հպարտութիւնը, որ չի ուզում խոստովանել ոչ մի մոլորութիւն: Ո՛հ այս բոլորը ի՞նչ է նշանակում: Միթէ կարելի է տատանուել և յապաղել, երբ որ կշեռքի մի թաթի վերայ կայ յաւիտենականութիւն՝ լի աննկարսգբելի տանջանքներով (թէ և այս թաթի վերայ կայ մարդկային կարճատեւ պատուի զառեկը, իսկ միւսում իբրեւ վարձատրութիւն հերոսական մոռականութեան համար՝ յաւիտենական, անսահման երանութիւն և Աստուծոյ տեսութիւն):

Այն քիչ անձինք, որոնք գուցէ համարձակութիւն ունենան Ձեր սոյն քայլը գատապարտելու, չեն կարող որ և է ժամանակ տալու իրանց վերայ Ձեր մեղքը Աստուծու առաջ և Ձեր տեղ պատիժ կրել: Ընդհակառակը շատ կաթողիկոսներ, շատ աւելի սրբեր և հրեշտակներ երկնքում երանական ուրախութեամբ և ցնծութեամբ կընդունեն Ձեր դարձը և կըզարմանան Ձեր հերոսական անձնագոհութեան և խոնարհութեան վերայ, նորա ամեն իրանց աղօթքներով կուղեկցեն և կօգնեն Ձեզ այն ժամին, որից ոչ ոք զերծ չէ: Մի ժամանակ Ղուք, Ձերդ գերապատուութիւն, յափշտակիչ պերճախօսութեամբ նկարագրեցէք Ս. Ֆրան-

ցիսկոսի մահը և այդ նկարագրութիւնը վերջալոյսի հետեւեալ խօսքերով: «Տայ Աստուած մեզ բոլորիս էլ այգալիսի վախճան»: Նա կրկին Ձեզ մօտ Ձեր վերջին ժամին և կըզօրացնէ ու կըմխի: Թարէ Ձեզ, եթէ Դուք այժմ ևս եկեղեցու խոնարհ օրդի դառնալու արիութիւն ունենաք:

Ո՛հ, Ձերգ գերապատուութիւն, գոնէ մի անգամ էլ բաց արէք Ձեր սիրտը Աստուծու ողորմութեան շնորհի առաջ և մի սպասէք, ժամանակն անողոք է: Ձեր աղօթքների մէջ զիմեցէք Ս. Յրանցիսկոսին:

Մնամ Ձերգ գերապատուութեան ամենաջերմ ցանկութեամբ լցուած և բարեաշակամ:

1880 թ. 28-ն փետրվարի:

Գերապատիւ Տէր! Ձեմ կարող չկրկնել, Ձերգ գերապատուութիւն, այսօր, թէ որքան շատ և ջերմեռանգ աղօթում եմք ես և բարի կաթողիկները Աստուծուն, որ նա առատութեամբ թափէ Ձեր վերայ լոյսի և շնորհաց անյաղթելի հոսանքը, որպէսզի Դուք յաղթուելով նորանից և աստուածային սիրուց ստիպուած ընկնէք Փրկչի ոտքերը — ո՛չ՝ նորա Ձեզ համար միշտ բաց գիրկը, որպէսզի սուղուէք նորա աստուածային սրտի մէջ և այնտեղ հանգիստ գտնէք, այնտեղ է խաղաղութիւնն ու երանութիւնը, որ Դուք ոչ մի տեղ և ոչ մի ժամանակ չէք վայելի՛ եթէ չգառնաք: Ո՛հ, Ձերգ գերապատուութիւն, ի՞նչ բան է հարիւր կամ իննսուն տարին յաւիտենականութեան առաջ: Ի՞նչ նշանակութիւն ունի մարդկանց առաջ ունեցած պատիւը, երբ հարկաւոր է, որ Դուք հրաժարուիք այդ պատուից, որպէսզի Աստուծու արդարութիւնից — աւելին ասեմ՝՝ նորա պատժից զերծ մնաք: Արդեօք որ և է նշանակութիւն ունի այն անցեալը, որի հետ պէտք է խզել բոլոր կապերը, եթէ գորանով մենք կարող եմք ձեռք բերել երանելի աստուածատեսութիւն: Թող մի տաք որ մարդկային շարժառիթները խանգարեն Ձեզ անելու այն, որով Դուք կըզարձնէք Ձեր վերայ ամբողջ կաթողիկական աշխարհի

ուրախալի զարմացումը և հանդերձեալում ձեռք կրբերէք յաւիտենական երանութիւն և անչափ վարձատրութիւն: Քանի զեռ ժամանակ կայ մտածեցէք այդ մասին: Տեսէք ի՞նչ սիրալիր կերպով սպասում է Ձեզ Փրկիչը, ի՞նչպէս Նա՝ չընայելով Ձեր յապաղելուն, աւելացնում է տարիներիդ վերայ տարիներ, կրկին ու կրկին իւր շնորհով բաղխում է Ձեր սիրտը: Մի ստիպէք նորան աւելի սպասելու. պատասխանեցէք, վերջապէս, Նորա այն մեծ սիրուն անկեղծ դարձով և ազատեցէք Ձեզ յաւիտենական մահից: Ամենաանկեղծ ցանկութիւնս և աղօթքս է այսօր Շնորհաց Մօրը և այն հրեշտականման սրբին, որին Դուք, Ձերդ գերապատուութիւն, առաջ այնպէս բարձր էիք դասում և որի փառքը այնպէս պերճախօս կերպով յայտնում էիք, որ Դուք զղջման մէջ գտնէք լոյս և ոյժ այս դարձի համար և այդպիսով երկրային երկար կեանքից յետոյ ապահով լինէք, որ յաւիտեանս կըսիրէք Աստուծուն:

Մնամ՝ այս ցանկութեամբ և այս աղօթքով Ձերդ գերապատուութեան անձնուէր՝

ի•

ԴԵՅԻՆԵՐԻ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ ԲԱՐՁՐԱՍՏԻԾԱՆ ԿՆՈՋ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՆ:

(1880)

. . . Ամենից առաջ յայտնում եմ Ձեզ իմ անկեղծ և խոր զգացած շնորհակալութիւնն այն բանի համար, որ Դուք հոգս էք քաշում իմ հոգու փրկութեան մասին, որ արտայայտուած էր Ձեր ինձ գրած բարեհաճ նամակի մէջ:

Ինչ վերաբերում է գործին՝ ազամարդու հետ խօսելիս կըհիմնուէի այն իրողութիւնների և հիմունքների վերայ, որ ես հրատարակեցի 1871 թ. երբ պահանջում էին, որ հնազանդուիմ վատիկանի հրովարտականքին և որոնցից ոչ մի իրողութիւն և ոչ մի հիմունք մինչև այժմ չեն հերքուած և չեն էլ կարող որ

և է ժամանակ հերքուել. ես այդ բանում աւելի խոր համոզուած եմ այժմ, քան որ և է այլ ժամանակ: Բայց ջերգ... անկասկած երբէք տեսած չէք լինի այդ շարադրութիւնը և կամ եթէ տեսած էլ լինիք՝ գտնէ ուշադրութիւն դարձրած չէք լինի: Անկասկած ջեղ ասել են, որ այն ամենը, ինչ որ ես հաստատում եմ՝ սխալ է, և Վուք գործնով հանգստացել էք. ես շատ բնական եմ համարում այդ: Այսուամենայնիւ համարձակւում եմ ջեր ուշադրութիւնը դարձնել մի քանի հանգամանքների վերայ, որոնք գուցէ մի քիչ մեղմացնեն ջեր դատողութիւնը իմ գրութեան և վարմունքիս մասին:

Ես այժմ 81 տարեկան եմ, ամբողջ 47 տարի աստուածաբանութեան հրապարակական ուսուցիչ եմ եղած և այս երկար ժամանակամիջոցում ոչ մի ժամանակ և ոչ մի եկեղեցական—մօտիկ թէ հեռու—իշխանութիւնից ոչ մի ամբաստանութիւն չէ հասել տիանջիս, ոչ էլ հրաւեր սլատասխան տալու կամ մի որ և է բան աւելի լաւ բացատրելու համար: Պիտ Թ-ի և նորա ժողովի հաստատած հաւատի նոր անդամները ես չեմ քարոզել է՛ի՛: Պատանեկութեանս ժամանակ, երբ ուռանում էի Բամբերգում և Վիւրցբերգում՝ գոբա աստուածաբանական կարծիքներ էին, շատերն էլ աւելացնում էին՝ թոյլ հիմունքներով աստուածաբանական կարծիքներ: Ես, որ ամբողջ կէս դար ամենայն օր զբաղւում էի այս նիւթերով և սոցա վերաբերեալ հարցերով, աւելի և աւելի համոզւում էի, որ այդ վարդապետութիւններն ու ոռնձգութիւնները ոչ միայն սուտ են և Ս. Գրքի, պատմութեան և աւանդութեան մէջ հիմք չունին, այլ և եկեղեցու, պետութեան և համայնքի վերայ վատ ազդեցութիւն ունեցան, յառաջ քան նոքա հաւատի անգամի ոյժ ոտացան: Բայց վերայ հասաւ 1870 օրհասական թուականը: Եթէ ես հնազանդէի նոր ուսմունքներին ենթարկուելու պահանջին, այն ժամանակ իմ անունս կը հռչակուէր իրրեւ սուտ վարդապետ, և ոչ միայն իմը, այլ և իմ հանգուցեալ ուսուցիչների և բազմաթիւ ընկերների անունները, որոնք նոյն գրութեան մէջ են եղել, ինչ լիճակի մէջ որ եմ այժմ: Իզուր էի խնդրում, որ ինձ թողնեն այն հաւատի

և դաւանութեան մէջ, որոնց մինչև այժմ հաւատարիմ եմ մնացել և ոչ մի յանդիմանութիւն կամ հակառակութիւն չեմ ստացել: Դեռ երէկ ես ուղղափառ էի, իսկ այսօր երեւում է, որ ես մերժուելու արժանի հերետիկոս եմ, ոչ թէ այն պատճառով, որ ես փոխել եմ վարդապետութիւնս, այլ ոտով հետևեմ քանիսը յարմար են դատել փոփոխութիւններ անել և կարծիքները հաւատի անդամ դարձնել:

Ես պէտք է իմ բանակութիւնը զոհեմ ինչպէս ասում է եզուիստների սիրելի ասացուածքը (sacrificio dell intelletto): Դուք, Չերդ..., էլ նոյն էք ցանկանում, որ անեմ: Բայց եթէ ես կատարէի այդ բանը այնպիսի մի հարցում, որ պատմական տեսակէտից բոլորովին պարզ և անտարակոյս է՝ այն ժամանակ պէտք է ուրանայի ամեն տեսակ պատմական ճշմարտութիւն և համոզմունք, այն ժամանակ ես պէտք է մտածէի, որ ամբողջ կեանքիս ընթացքում խաբերայութեան և ցնորքների աշխարհում եմ գլուխ և բոլորովին անընդունակ եմ եղել պատմական հարցերում՝ ճշմարտութիւնը զանազանել առասպելից և ստութիւնից: Այն ժամանակ ես կրկնորջնէի իմ հիմունքները, նոյնպէս և կրօնական հայեացքների վերաբերմամբ, որովհետև դարձեալ պատմական իրողութիւններն են, որ կազմում են մեր կրօնի հիմունքները: Նախ և առաջ ես համոզուած եմ, որ աւետարանական և առաքելական պատմութեան գլխաւոր դէպքերը իրենց էութեամբ ճշմարիտ և անձեռնմխելի են և իմ այս համոզմունքը իմ վարդապետական կոչման և կեանքիս պարապմունքների համեմատ պէտք է լինի գիտնական՝ այսինքն իմ սեպհական մտաւոր աշխատանքով ձեռք բերած և մտադիւր հետազոտութեամբ ամրապնդած, որովհետև ամեն բան, ինչ որ եկեղեցու և նորա հեղինակութեան վերաբերմամբ հաստատուում է, այն պատմական իրողութիւններ է ենթադրում:

Ինչ կասէիք արդեօք, Չերդ..., եթէ պապի անունով հրամայէին Չերդ, որ Դուք հաւատար և դաւանէք՝ թէ Նապօլէօն աւստրալարտի գոյութիւն ու ամբողջ պատմութիւնը առասպել է և կեղծիք: Եւ ահա ինչ անկեղծ և անխախտելի համոզմամբ

Դուք հաւատում էք Նապօլէօնի գոյութեան և նորա կեանքի գլխաւոր իրողութիւններին, նոյնպիսի համոզմամբ ես գիտեմ որ վատիկանի հրովարտականքը ճշմարիտ չեն: Այդ նշանակում է՝ որ ես գիտեմ և այն էլ ոչ միջնորդաբար, այլ ամբողջ կեանքումս բոլոր աղբիւրներն ուշի ուշով ուսումնասիրած լինելով: Գիտեմ, որ պապի անսխալականութեան և բացարձակ իշխանութեան երկու դրութիւնները, որոնք քրիստոնէական աշխարհում միշտ եղել են իբր թէ հաւատի և գործնականութեան առարկաներ՝ ճիշտ չեն: Միայն խորամանկութեամբ, բռնութեամբ, կաշառքով, խարէութեամբ և կեղծիքով կարողացան կամաց կամաց հին վարդապետութիւնը ասպարէզից հեռացնել՝ չնայելով նորա հազարաւոր հիմունքներին, և յաղթութիւն շնորհել նորին, որ հնարուած է կրօնաւորների շահերի համեմատ: Ի հարկէ դորա համար պէտք եղաւ մի քանի դար:

Ինձ հաւատացնում են, որ Ձերդ... լաւ մտաւոր կրթութիւն ունէք, հետեւապէս ծանօթ էք, անկասկած, ֆրանսիական դասական գրականութեան և այնպիսի մարդիկների, ինչպիսիք են Բոսուէտ և Ֆենելոն. գիտէք նոյնպէս, որ այս մարդիկ և նոցա հետ բոլոր եպիսկոպոսներն ու աստուածաբանները և առհասարակ ամբողջ ֆրանսիական կղերը մինչև յեղափոխութիւն հաւատում և ուսուցանում էին ըստ գալիկականի: Այդ նշանակում է, որ նոքա մերժում էին վատիկանի ժողովի հաւատի հէնց այս երկու անգամները: Այսուամենայնիւ պապերը միշտ պահում էին, նոցա իրանց պաշտօնների մէջ, որով նոքա միշտ վկայում էին, թէ նոքա կատարեալ ուղղափառ են: Եթէ որ իմ եպիսկոպոսը կամենար յայտարարել՝ թէ ես ազատում եմ քեզ բանադրանքից այն պայմանով, որ Դու պապի վերաբերմամբ դաւանես այնպէս, ինչպէս ուսուցանում էին Բոսուէտն ու Ֆենելոն և նոցա հետ հարիւրաւոր ամենաբարեպաշտ և ամենագիտնական եպիսկոպոսներ՝ արդեօք ո՞վ աւելի յօժարութեամբ կընդունէր այս պայմանը, քան ես: Բայց այդ բանի վստարէն ինձանից պահանջում են, որ ես երգմամբ հաստատեմ վատիկանի որոշումները, հետեւապէս այն ինչ որ ինձ համար ակնյայտնի ուխ-

տադրութիւն է, այն էլ կրկնակի ուխտադրութիւն, որովհետեւ դորանով ես նախ պէտք է գրծէի այն երգումը, որ պահանջել է ինձանից եկեղեցին պաշտօնս ստանձնելու օրից, այն երգումը, որով ես Ս. Վիրքը պիտի մեկնեմ միշտ ս. Հայրերի մեկնութեան համեմատ և երկրորդ՝ ինձնից պահանջած այս նոր երգմամբ՝ բարոյապէս պիտի ոչնչանամ: Որովհետեւ այս երգմամբ կը հաստատեմ, որ սխալ եմ՝ վարդապետել ամբողջ կեանքումս, որ եկեղեցական պատմութիւնը, ս. Հայրերին և Ս. Վիրքը սխալ եմ հասկացել և մեկնել: Եւ ի՞նչ հետեանքի կը հասնէի դորանով: Նախ՝ որ իմ կեանքիս մնացորդում ոչ մի հանգիստ ժամ չէի ունենայ և ապա այն, որ կը փոխուէի միւս աշխարհ իբրեւ ստախոս և այն էլ ուխտադրութեան սարսափելի բեռնով ծանրաբեռնուած...

ԻԱ.

ՀԵՖԵԼԷ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ԳԵՕՂԻՆԳԵՐԻՆ:

10-ն Յունիսի 1886 թ.:

Գ Ե Ր Ա Վ Ա Մ Ի Լ Տ Է Ր Stiftsprobst.

Շատ քչերին է շնորհւում այգալիսի խոր ծերութիւն միացած մտքի այսպիսի թարմութեան հետ, ինչպէս Ձերն է, գերապատիւ Տէր Stiftsprobst: Թէև ես տասը տարով փոքր եմ Ձեզանից, սակայն արդէն զգում եմ ծերութեան անկտրութիւնը և այդ պատճառով տեղապահս նշանակելու առաջին քայլն արել եմ արդէն: Բայց նախ քան կեանքիս վախճանը, ցանկանում էի մի խօսք ասել Ձերդ ողորմածութեան և գերապատուութեան—մի խօսք, որ ներշնչել է ինձ դէպի մեծ գիտնականդ ունեցած անսպառ յարգանքը և նոյնպէս Ձեր դէպի ինձ ունեցած շնորհի երախտագիտական յիշողութիւնը: Եւ այդ խօսքը մի անկեղծ խնդիր է. մոռացէք, Բարձրապատիւ Տէր, բոլոր այն վիրաւորանքները, որ հասցրին Ձեր ժամանակաւոր թշնամիները, և ի մեծ ուրախութիւն մարդկանց և հրեշտակներին՝ հաշտուեցէք այն եկեղեցու հետ, որ Գուք այդքան երկար և փառաւոր կերպով պաշտ-

պանեցիք: Առանց հեռաւոր գատողութիւնների մի կողմը մի գը-
նէք խնդիրս, որպէս ուղարկած առանց իրաւունքի. նա բղխում
է երախտագէտ և անկեղծ սրտից և ես գիտեմ, Դուք ևս գի-
տէք, որ հաղարաւոր մարդիկ ի ներքուստ կրմիանան այս աղեր-
սանքին: Այս հաշտութեամբ պատկեցէք Ձեր օրհնած կեանքի
փառաւոր ասպարէզը:

Մնամ Ձեր գերապատուութեան և ողորմածութեան խորին
յարգանքով անձնուէր՝

Դ...ր ՀԵՓԵԼԷ.

ԻԲ-.)

ԱՆՏՈՆԻՈՍ ՖՈՆ ՇՏԷՖԻԵԼԷ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ԴԵՅԼԼԻՆԴԵՐԻՆ:

1878, 1879 և 1886 թթ.

Միւնխեն 1878 թ. Դեկտ. 12-ին.

Գերապատիւ և յարգելի Տէր Stiftsprobst.

Նորերումս, ես իմ ընկերներիս յիշատակ տալու համար, նորից
հրատարակեցի այն յորդորական թուղթը, որ ես հսկուական
պաշտօնս ստանձնելիս ուղղել էի Միւնխենի և Ֆրէյզինգենի արք-
եպիսկոպոսութեան ժողովրդին և կղերին: Գերապատիւ Տէր
Stiftsprobst, շատ եմ ցանկանում տեսնել այդ ընծան իբրև յի-
շատակ և Ձեր ձեռքում, որ իմ պատանեկութեան անմոռանալի
ուսուցիչն էիք և դէպի որը ես սրտումս միշտ պահել եմ նախ-
կին յարգանքն ու երախտագիտութիւնը: Բարեհաճեցէք ընդունել
հօտիս ուղղած առաջին խօսքերս և թող տուէք, որ ես համո-
զուեմ թէ կարեկցութեամբ և ընկերական տրամադրութեամբ
կրմնամ Ձեր գերապատուութեան անձնուէր՝

Միւնխենի և Ֆրէյզինգենի արքեպիսկոպոս՝

ԱՆՏՈՆԻՈՍ.

(1) Արքեպիսկոպոս Փոն Շտէյխելէ-ի երեք նամակներին, տպուած են
22 համարում Դեյլինդեր պատասխանեց մի նամակով. յառաջաբանի
մէջ այդ երեք նամակները համարել եմ մէկ:

Ծ. թարգ.

Միւնխեն 1879 թ. փետր. 27-ին.

Գերապատիւ և յարգելի Տէր Stiftsprobst.

Վաղը գուք տօնումէք Ձեր ծննդեան 80-երորդ տարեգարձը. անկեղծութեամբ շնորհաւորում եմ: Վաղը հոգով կըլինէ՞ք Ձեզ մօտ աշակերտի երախտագիտութեամբ դէպի իւր յարգելի ուսուցիչը. աշակերտի յարգանքով դէպի ամենահարուստ և ամենահաշակուած գիտնականը, վշտալի հովուի սիրով դէպի իւր եղբայրակիցը, որի հետ գեռ չէ միացել այն բանի նկատմամբ, որ ամենից բարձր և նշանաւոր է: Այսպիսի տրամադրութեամբ մագթում եմ Ձեզ, յարգելի Stiftsprobst երկնքի ամենաուստ օրհնութիւնը վաղուայ և Ձեր կեանքի հեռեեալ օրերի համար և թող աստուածային բարութիւնը շնորհէ Ձեզ երկար կեանք: Դուք իմ ասելուց առաջ զգումէք արդէն թէ աստուածային ուրիշ ինչ պարգևի մասին կարող եմ աւելի անկեղծութեամբ աղօթել Ձեզ համար, եթէ ոչ այն բանի, որ նորա լոյսն ու գաւազանը վերագարձենն ձեզ այն եկեղեցու հետ միաւորուելու, որի Ղլուխը ցաւելով Ձեզ վերայ, ինչպէս ես, կը ցանկար այնքան յօժարութեամբ հաշտութեան ձեռք մեկնել Ձեզ: Թող Աստուծու բարութիւնը շնորհէ այդ բոլորէն, նախ քան օրը երեկոյ կը դառնայ և կատարեալ մութը կը կոխէ, որով անչափ կուրախանան ինձպէս անհամբերութեամբ սպասող հազարաւոր մարդիկ, և կը մխիթարուի ու եկեղեցին, որից անջատուած լինելով՝ հոգին ի հարկէ ոչ հանգստութիւն կարող է գտնել և ոչ խաղաղութիւն:

Այն սիրով և այն հոգատարութեամբ, որոց վկան եղաւ 21 Յունուարի երեկոն՝ կամ մնամ յարգելի Տէր Stiftsprobst Ձեր անձնուէր՝

ԱՆՏՈՆԻՈՍ.

Միւնխենի և Ֆրէյզինգենի արքեպիսկոպոս:

Միւնխեն 1886 թ. Յուլիս 30.

Գերապատիւ և յարգելի Տէր Stifstprobst.

Շատ քիչ օրեր են պատահում, որ ես չմտածեմ Ձեր մասին առաջուայ սիրով, և Ձեր փրկութեան և բարիքի հոգան ու ազօթքը չշարժեն իմ սիրտը: Այսօրը — Ձեր տօնի նախատօնակը — առիթ է ներկայացնում իկայելու իմ ասածներս: Ես էլ տօնակցում եմ Ձեզ, բայց դժբաղդաբար չեմ կարող մաքուր ուրախութեամբ անել այդ: Աւբախութիւնս պղտորում է, երբ որ մտածում եմ, թէ ես չեմ կարող եղբայրական ձեռք մեկնել քեզ միւսնոյն ձգտման և կռուի համար, որ պէտք է մզենք միասին Քրիստոսի և Նորա արքայութեան համար: Երբ մտածում եմ որ պաշտելի ուսուցիչն այստեղ է կանգնած և երախտագէտ աշակերտը՝ այնտեղ, երբ մտածում եմ, որ եպիսկոպոսը ստիպուած է իրանից հեռու տեսնել իրան յանձնուածներից հէնց նորան, ում որ նա ամենայն սիրով և ջերմ սրտով կրցանկար տեսնել աւելի մօտիկ: Ահա հէնց այս հոգեկան տրամադրութիւնը դրդում է Ձեր բարեացակամ՝ եպիսկոպոսին՝ բարեմաղթելու իւր թանկագին եղբայրակցին, հրաւիրելու և խնդրելու նորան, որ հաշտուի հոռմէական կաթոլիկ եկեղեցու հետ, որի համար նա մի ժամանակ բարեյաջող կերպով մարտնչում էր թէ խօսքով, թէ գրով և թէ գործով: Տայ Աստուած, որ նորից միանաք եկեղեցու հետ, որի մէջ մի ժամանակ Դուք Ձեզ բաղդաւոր էիք զգում:

Վերջին ժամանակներս, յարգելի Տէր Stiftsprobst, Դուք այնպիսի բարեկամական սէր և բարեացակամ տրամադրութիւն ցոյց տուիք, որ ես համարձակ և համոզուած ուղղում եմ Ձեզ այս հրաւերը: Աստուած համարեա անսովոր կերպով երկարացրել է Ձեր կեանքի օրերը և պարգևել է Ձեզ թէ հոգեւոր և թէ մարմնաւոր ոյժ: Բայց ո՞վ գիտէ թէ այլ ևս որքան ժամանակ բաց կրմնայ Ձեր առաջ դէպի եկեղեցին լիերադառնալու ժամանակամիջոցը: Իմ տարիքս էլ բաւականին շատ է: Թող Աստուած պարգևէ իմ հովուական իշխանութեան ժամանակ այն բարեբաստ

օրը, երբ ես կըկորսեցանամ՝ բերել Ձեզ դարձեալ Աստուծու եկեղեցին և Նորա բարձրագոյն Հոլուի մօտ: Այդ կըլինէր միլիօնաւոր հաւատացեալների համար մեծ տօն, հրեշտակների համար մեծ ուրախութիւն և Ձեր սեպհական փրկութեան գրաւական:

Աղերսելով Աստուծուն, որ պարգևէ այդ երջանիկ օրը, մնամ բոլոր սիրով և կարեկցութեամբ Ձեր ճշմարիտ անձնուէր՝

ԱՆՏՈՆԻՍ.

Միւնխենի և Ֆրէյզինգենի արքեպիսկոպոս:

ԻԳ.

ԴԵՅՈՒՆԻՆԴԵՐ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՖՈՆ ՇՏԷՅԻՆԷԼԷԻՆ.

1887 Մարտի 1.

Ձ ե ռ գ Գ ե ռ ա զ ա ն ց ու թ իւ ն:

Երկար — Դուք կատէիք չափազանց երկար — ժամանակ յապաղում էի կատարել իմ նախկին ¹⁾ նամակում տուած խոստումն:

Մի քանի շաբաթ շարունակ մտածում էի, թէ ինչպէս ընդարձակութեամբ հաղորդեմ Ձերգ գերազանցութեան այն նշանաւոր հիմունքները, որոնց պատճառով մինչև այժմ գտնուում եմ այս գրութեան մէջ: Այս նպատակին վերաբերեալ շատ բան արդէն գրել եմ՝ սակայն հետզհետէ համոզւում էի, որ այդ նիւթը իւր նշանակութեամբ և ամբողջութեամբ մի մեծ գիրք կամ տետրակ է գառնալու, և ես չեմ կարող, գերապատիւ Տէր, իլել Ձեր թանկագին ժամանակը նորա ընթերցանութեան համար, այդ պատճառով բաւականանում եմ միայն մի քանի իրողութիւններ յիշատակելով, որպէսզի կարողանամ Ձերգ գերազանցութեան իմ իսկական տեսակէտի և այժմեան հոգեկան դրութեան մասին հաշիւ ներկայացնել:

1) Դեօպիսկոպիտի այդ նամակը չէ գտնուած:

հախ՝ այն անաթեմայի մէջ, որ այստեղի ժողովի կապիգուլը Ձեր նախորդի անունով հրամայեց յայտարարել իմ գէմ, ես այժմ էլ կարող եմ տեսնել միմիայն բռնութիւն և անարդարութիւն: Չէ՞ որ ես ասպարէզ դուրս եկայ այն բանի համար, որ ինձ սովորեցնէին, որպէսզի հրապարակաւ ինձ հերքեն: Եւ եթէ ես միւսնոյն ժամանակ խնդրեցի, որ ինձ էլ թոյլ տրուի խօսել, որ ուշադրութեան առնուին իմ տարակոյտները, այդ խօ ինքն ըստ ինքեան ենթադրւում էր և բոլորովին կը համապատասխանէր եկեղեցական գործնականութեան: Չէ՞ որ արքեպիսկոպոսի խորհրդականները համոզուած էին, որ կըտանեն յայթութիւնը: Իմ բոլոր ցուցումների սխալ լինելը նոցա աչքում պարզ էր, ինչպէս արեգակ. հետեւապէս նոքա համոզուած էին, որ գործի քննութիւնը կարող էր վերջանալ միմիայն իմ հրապարակական պարտութեամբ և խայտառակութեամբ և ինձ կըմնար միմիայն շնորհակալութեամբ ու խոնարհութեամբ ընդունել առաջարկած վարդապետութիւնը և հնազանդել: Հետեւապէս իմ կողմից չէ եղել Pertinacia (յամառութիւն) և Դուք, Ձերդ Վերազանցութիւն, գիտէք, որ ուր այդ բանը չկայ՝ այնտեղ վարդապետութեան տարբերութեան պատճառով չի կարելի բանադրել և այդ բանադրանքն անգոր կըլինի: Թէ ինչպէս վարուեցան ինձ հետ, դուք օրինակ չէ՛ք կարող գտնել պատճառ մէջ: Դեռ ոչ մի ժամանակ չէ պատահել, որ մի ծերունու, որ 45 ամեայ վարդապետութեան ընթացքում ոչ մի ժամանակ չէ ստացել գոնէ որ և է նկատողութիւն կամ անհաւանութիւն, որի ուղղափառութիւնը ոչ մի ժամանակ գոնէ մի քիչ հաստատ կասկածի տակ չէ ընկել, որ այդպիսի ծերունուն, առանց նորան լսելու և առանց մտածելու, սիրելի ձեռով սատանային մատնէին: Վորանից աւելի, հոգեւոր վարչութիւնից իմ ստացած թղթերի մէջ ինձ յայտնում են, որ ես ենթակայ եմ այն հետեւանքներին, որոնց եկեղեցական օրէնքը միացրել է բանադրանքի հետ: Իսկ եկեղեցական օրէնքը բանադրանքի վերայ նայում է ոչ որպէս մահուան դատաւիճիւ միայն հոգեկան կեանքի, այլ և նորա մարմինը ենթարկում է ամեն մի նախանձախնդրի սպանիչ հարու-

ծին: Որովհետև Ուրբանոս Բ. պապի հրովարտակր, որ ընդունուած է ընդհանուր եկեղեցական դասագրքի և օրինագրքի մէջ, այսպէս է ասում. «ինչպէս որ Հռոմի եկեղեցու կարգադրութիւնից սուրբել ես, բանադրուածների սպանիչների վերայ պարտականութիւն դիր, որ նոքա իրանց նպատակի համապատասխան բաւականութիւն ստանան: Որովհետև մենք նոցա մարգասպան չենք համարում, որոնք որ նախանձախնդրութեամբ վառուելով կաթոլիկական մայր եկեղեցուց մերժուածների դէմ՝ նոցանից մի քանիսին սպանեն: Բայց որպէս զի նոյն մայր եկեղեցու կարգապահութիւնը (disciplina) մնայ, զիր նոցա վրայ համապատասխան ապաշխարութիւն, որով նոքա կրկարողանան մեղմացնել իրանց դէմ ուղղած Աստուծու անարատ աչքերը, եթէ նոքա, ըստ մարդկային բնութեան, յիշեալ գործողութեան ժամանակ ընկնեն որ և է անմաքուր բանի մեջ»¹⁾: Նոյնպէս Տուրեկրեմատա կարգինալը [Turrecremata], ինչպէս յայտնի է, պապի անսխալականութեան ուսման գլխաւոր հիմնադիրն է, յաջորդաբար յայտարարում է սորա վերաբերեալ Վիճիճը՝ թէ, «եթէ մէկը ճշմարիտ նախանձախնդրութեամբ սպանել է բանագրուածին, այն ժամանակ nollam meretur poenitentiam», որ գտնուում է Գրացիանոսի Excommunicatorum-ի Causa 23 quaest. 5, c, 47. . . .

Այդպիսի բաներ են բերել իմ գլխին այն մարդիկ, որոնց ղեկավարում էր Պ. Ֆոն Շերրը, որ անկախ մարդ չէ. այդ մարդիկ իմ աշակերտներն են եղել:

Ի՞նչ յանցանք եմ գործել, որ ինձ ամենածանր պատիժ տուին, այնպիսի պատիժ, որ եկեղեցական դատաստանի տեսակէտից մահուան պատժից աւելի ծանր է:

Ես հրաժարեցայ ընդունել մի ժպտի, որին, բացի եպիսկոպոսների թուից, պակասում էին համարեա բոլոր սղայմանները, որ պահանջում է աստուածաբանութիւնը նորա օրինականութեան համար. մի ժողով, որ ինչպէս ասացուցուած է, ազատ

1) Տե՛ս Գ. գրքի 365 երես:

չէր, չունէր հիմնաւոր հետազոտութիւն և իսկական աւանդութեան ոչ մի բացատրութիւն. մի ժողով, որի միմիայն անօրինակ գործաւարութիւնը արդէն գուշակում էր եպիսկոպոսների ստրկանալը:

Ֆոն Շերր արքեպիսկոպոսը իւր դարձի առաջին ժամանակներում անկեղծաբար հաղորդեց ինձ շատ իրողութիւններ, որոնք այդ բանի վերաբերմամբ այլ ևս ոչ մի կասկած չթողին սրբաւորման: Գորա վերայ աւելացան միւս եպիսկոպոսների թէ բանաւոր և թէ գրաւոր յայտարարութիւնները, որոնք նոյն իմաստունէին: Պարոն Ֆոն Շուլտէի նոր լոյս տեսած “Der Altkatkolici-gmus” շարադրութեան մէջ այդ տեսակ եպիսկոպոսական նամակների և վկայութիւնների առատ պաշար կայ: Կարելի է արդեօք այս բազմաթիւ ամենածանրակշիռ ձայների դէմ մի որ և է լաւ բան ասել: Գուք, Չերդ Կերաղանցութիւն, անկասկած չէք անուանի եկեղեցու ստախոսներ և զրպարտիչներ այն պատուելի ընկերներիդ, որոնցից ոմանք դեռ կենդանի են: Այսպիսի լուրերը և ցուցումները տեսնելով, ամեն մարդ կըցանկար պահել իւր գլուխը եկեղեցու այս անջնջելի խայտառակութեան վշտի և տխրութեան մէջ: Վատիկանի ժողովում կատարուածը շատ աւելի վատ էր, քան Եփեսոսի 449-ի ժողովում: Որովհետեւ խորամանկութիւն ու խարէութիւնը, հեգեկան ստիպումը, ազատ ժողովի անունով քողարկուած սիստեմատիկական ճնշումը — այս բոլորն աւելի վատ է քան մարմնաւոր հարուածներն ու վայրի աղաղակներն, ինչպէս Եփեսոսում: Եւ այժմ նոյն իսկ վարդապետութիւնը, այս առաքելական ժամանակից 18 դար յետոյ կազմած հաւատի նոր անդամները, տրւում են աշխարհին իբրեւ հնագոյն ճշմարտութիւնների, այդ բոլորը հաւատի հրովարտակներ են, որոնք հերքում են երեք տիեզերական ժողովների (168, 1415, 1431)¹⁾ հանդիսաւոր փճիւնները, չնա-

1) Սորա են՝ առաջին՝ Զ. տիեզերական ժողովը, որ դատապարտեց Հռոմիոս պապին և արեւմտեան երկու ժողովները և երկրորդն՝ Կոնստանցի և Բազելի մեծ ժողովները, որոնք նոյնպէս դատապարտեցին պապերին:

յետոյ որ այդ վճիռները հաստատել են պապերը: Եւ հաւատի այս նոր դրութիւնները կազմուած են և պիտ կազմեն վէճ անկեան, որոնց վերայ այսուհետեւ պէտք է հիմնուի կաթողիկական վարդապետութեան ամբողջ շէնքի հաստատութիւն ու անձեռնմխելիութիւն: Այս նախնական օրէնքը, որ կրկնուած էին բոլոր հայրերը — *Nihil innovetur, nisi wuod traditum est* (Թող ոչ մի նոր բան չմտածուի, ինչ որ աւանդուած չէ) այժմ դարձաւ հակառակը և հարկաւոր է կամ նորից փոփոխել և կամ արգելել աստուածաբանութեան հին դասագրքերը, որովհետեւ նոցա հիմքը աւանդութիւն է, իսկ այս աւանդութիւնը միմիայն խաբուսիկ ուրուական կլինէր, եթէ չըհիմնուէր այն դրութեան վերայ՝ թէ ամենայն նորութիւն, որ հանդէս է գալիս հակառակ հին վարդապետութեան, անպէտք է և սխալ:

Խոստովանում եմ որ եղել է ժամանակ — 1836-ից յետոյ, երբ ես էլ անկեղծօրէն ցանկանում էի միջոց ունենալ, այսպէս ասած, պապական սիստեմը ընդունելու և ասացուցանելու համար: Հէնց այն ժամանակ ես տեսնում էի որ եզուիտական կարգը իւր բոլոր արագ աճող ուժով ձգտում էր տալ այս վարդապետութեան բացասական նշանակութիւն և այդ բանի համար շռտում և եպիսկոպոսութեան մեծ մասի մէջ գտնում էր պաշտպանութիւն: Միևնոյն ժամանակ տեսնում էի, որ վրանսիայում հին գալլիկական վարդապետութիւնը մի առանձին զօրութեամբ արագ դուրս էր մղւում և անուանարկւում. մինչդեռ նոյն տեղում կատարեալ անհաւատութիւն հսկայական քայլեր էր անում: Նախազգուծ էի թէ ինչ իրողութիւններ և դէպքեր կարող էին գալ մեր գլխին. և ես կարէք էի զգում իմ սեպհական ուսման և համոզմունքի համար ուսումնասիրել այս հարցը բազմակողմանի և հիմնաւոր կերպով և ամենից առաջ աղբիւրներն: Միևնոյն ժամանակ մտածում էի՝ արդեօք չեմ կարող գրականութեան մէջ բաց մնացած տեղը լրացնել, գրելով պապականութեան պատմութիւնը, որ այժմեան գրականական պահանջներին համեմատ է: Եւ ահա երկարամեայ և տոկուն աշխատանքի շնորհիւ ժողովեցի նիւթ, որից ընդարձակ

և լիակատար ոչ մի տալած շարադրութեան մէջ չի գտնուի: Չեմ կարծուում որ աչքիցս փախած լինի որ և է քիչ թէ շատ նշանաւոր վկայութիւն: Հետեւանքն այն եղաւ որ ես համադուեցայ թէ այդ առարկան իւր հազար հինգ հարիւր ամեայ շարժումով և զարգացմամբ շատ պարզ եմ նկատում և այն աստիճանի ատուգութեան եմ հասցրել որքան որ հնարաւոր է պատահական ասպարէզում: այնուհետեւ ես համադուեցայ որ պատականութեան պատմութիւնը գրելու մտադրութիւնս այէտք է թողնեմ որովհետեւ իմ գիրքն անկասկած ինդէքսի մէջ կընկներ, և ես ստիպուած կըլինէի Տէր Ֆրանսիս Դերրի ժամանակ մտած նոր գործնականութեան համաձայն կամ կեղծ հրաժարուել և կամ թողնել իմ ակադեմիական ուսումնական գործունէութիւնը, որին նուիրուած էի ամբողջ հոգով:

Իսկ ինչ վերաբերում է դաւանաբանական հարցին՝ ինչ համար միշտ պարզ և անկասկածելի է եղել, որ պապի ամենազօրութեան և անսխալականութեան ամբողջ շէնքը հաստատուած է խորամանկութեան և խաբէյութեան, բռնութեան և հարստահարութեան վերայ, ողջա բոլոր զանազանատեսակ ձևերով: Պարզէն այնպէս, որ այն քարերը, որոնցով որ շինուած է այդ հաստատութիւնը, առած են մի շարք կեղծիքներից և ողջա վերայ հիմնուած եզրակացութիւններից ու հետեւանքներից, որոնք գոյութիւն են ունեցել բոլոր դարերում, սկսած հինգերորդից:

Ահա իմ տեսակէտը, այժմ Ձերդ Վերազանցութիւն, ինքներդ գատեցէք, արդեօք ի՞նչ զգացումներով պիտի ընդունեմ ես այն յորդորներն, որ առաջարկում է իբր Վաւր և այժմեան պապը, վերջինս երեք անգամ: Ամենայն օր ասում եմ ինքս ինչ, որ ես անզօր, միշտ ու ամեն կերպ սխալուող մարդ եմ: Իմ ամբողջ մտաւոր կեանքս իւր էութեամբ այս է՝ որ ես անզաղար փոփոխում եմ և ուղղում նախկին հայեացքներս և կարծիքներս և կամ մերժում նոյա: Իմ մէջ կենդանի է այն գիտակցութիւնը, որ ես երբէք յամառութեամբ չեմ խուսափել լուս հայեացքներից, գոնէ չեմ կարող մտաբերել մի այդպիսի դէպք: Ես հրաժարուել եմ, թէ և ճշուած որտո՞ւ, ամենասիրելի կարծիքներիցս, երբ

որ պարզուամէր նոցա ապիկարութիւնը: Ի յարկէ, կարող է պատահել որ իմ գիտակցական ոյժերը խանգարուել են, որով անընդունակ եմ դարձել ճանաչելու պատմական իրողութիւնները: Այդպիսի դրութեան օրինակներ, մինչև անգամ նշանաւոր մարդիկների վերաբերութեամբ, շատ կան: Եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն այդ հիւանդութիւնը վաղուց է որ ունիմ ես, որովհետև այդ լիճելի հարցերի վերաբերմամբ նոյն համոզմունքներն եմ ունեցել մօտաւորապէս 1859 թուից, այն ժամանակուանից՝ երբ վերադարձայ Հռոմից: Եւ եթէ ես յիշաւի այդ հիւանդական դրութեան մէջ եմ եղել, այն ժամանակ իմ այնքան ցանկացած և խնդրած հրապարակական լիճարանութիւնը ամենալաւ միջոց կրկնէր եթէ ոչ բժշկուելու, գոնէ յամենայն դէպս այն մարդիկների համար, որոնք այդ գործում յստահացան իմ գիտութեանը և դէպի ճշմարտութիւնը ունեցած սիրուս, և որոնք իմ իսկական դրութիւնը տեսնելուց յետոյ, ի հարկէ կըհիասթափուէին և կըվերադառնային կրկին մեծ համայնքը ¹⁾:

Դուք, Գերապատիւ Տէր, անկասկած իմ հոգեկան դրութեան վերայ շատ վատ հայեացք ունէք: Դուք ինձ խրատում էք, որ ես մտածեմ իմ հոգու փրկութեան համար, այդ լուրջ խրատին պատասխանում եմ երկիւղած շնորհակալութեամբ: Գորանով ուզում էք ասել. «եթէ գու մեռնես առանց հրաժարուելու մօլորութիւնիցդ, այն ժամանակ դժոխքի յաւիտենական դատապարտութեան կըմատնես քեզ: Որովհետև առ սակաւն 1871-ից յամառութեամբ մահացու մեղքի մէջ ես գտնուում քո գրութիւնը ակամայ մօլորութիւն կամ մտածողութեան ոյժերի խանգարումն չէ, այլ զայրացումն և սատանայական կուրութիւն է»: Եթէ ես յիշաւի այդպիսի դրութեան մէջ լինէի, անկասկած աւելի լաւ կրկնէր, եթէ ինձ հմայէիք, քան թէ դարձնէիք կրօնական խրատական խօսակցութեամբ:

1) Ինչպէս երևում է Դեօլլինգեր չէ ուզում վատիկանի եկեղեցին եկեղեցի անուանել, այլ մեծ համայնք անունն է տալիս (grosse Gemeinschaft).

Բայց ես խնդրում եմ ուշադրութեան առէք այն, որ խօսքը իմ մասին չէ, այլ աւելի քան հազարաւոր անձինքների, որոնց համար իմ սխալների բացուիլը և եկեղեցական մութ վարդապետութիւնների բացատրութիւնը այն հետեւանքները կունենային, որոնց ջերմ որոտով ցանկանում է Ձերդ Գերապատուութիւնը:

Ձեր իշխանութեան ենթակայ են, Ձերդ Գերապատուութիւն, այն ամենը, ինչ որ հարկաւոր է Ձեր նպատակին հասնելու համար: Ընտրեցէք Ձեր թեմի հոգեւորականներից, որ այդքան հարուստ է գիտականներով, մէկ կամ մի քանի անձնաւորութիւններ, ես պատրաստ եմ պատասխանելու իւրաքանչիւրին և առաջարկում եմ միայն մի, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի պայման, այն է՝ թոյլ տրուի ունենալու երկու սղագիր արձանագրութեան մէջ ներմուծելու երկու կողմի խօսակցութիւնները և յետոյ տպագրութեամբ հրապարակ հանելու: Եթէ հերքեն ինձ, խոստանում եմ Ձեզ հանդիսաւոր կերպով խօսոյն և եթէ հնազանդել և հրաժարուել սխալանքներից: Իմ կեանքի մնացորդը, եթէ երկինք կըշնորհէ ինձ, ես գործ կըզնեմ իմ սեպհական շարագրութիւնները հերքելու:

Խնչպէս նկատում եմ Ձեր նամակից, Գուք, Գերապատիւ Տէր, կատարեալ հաւատով համոզուած էք, որ նոր, այժմ 17 տարեկան հաւատի անդամներն ամփոփում են իրանց մէջ պարզ, ինչպէս արեգակ, ճշմոտութիւն և որ, հետեւաբար, նորա գէմ եղած բազմութիւ առարկութիւնների ոչնչութիւնը բաց անելը մեծ աշխատանք չէ պահանջում: Նա՛ որին Գուք կընտրէք, ի հարկէ նոյնպէս պէտք է մտածէ և այդ պատճառով յաղթութեան կատարեալ համոզմամբ պէտք է գէմ գնէ 88 ամեայ հիւժուած ծերի: Խօսքը հաւատի խորհուրդների՝ ինչպէս են՝ Երրորդութիւն ու մարդեղութիւն, մասին չէ, որոնց մասին, ի հարկէ կարելի է վիճել առանց որ և է յաջողութեան մինչև աշխարհի վերջը: Մենք այստեղ կանգնած ենք պատմութեան վկայութիւնների և իրողութիւնների հաստատ հողի վերայ: Գորա այնպէս լուսարոնուած և պարզուած առարկաներ են, որ իւրաքանչիւր

բարեկիրթ և լուսաւորուած մարդ, թէպէտ ուսումնասիրած չըլինի աստուածաբանութիւն, կարող է կազմել իւր սեպհական դատողութիւնը այս կամ այն կողմի ճշմարտութեան և սխալի մասին:

Գիտեմ որ իմ առաջարկութիւնը կը հանդիպի ամենազօրեղ ընդդիմութեան Ձեր օրդենարեատի կողմից, որովհետեւ նա սովորական կանոն է դարձրել մերժել նոցա, որոնք խնդրում են նորա ունկնդրութիւնը, և անմիջապէս ենթարկել եկեղեցական բանադրանքի: Բայց խնդրում եմ, մտածէք, որ այդպիսի վարմունքը հակառակ է ճշմարիտ եկեղեցուն: Դուք գիտէք, որ յաճախ եպիսկոպոսական սինօդները հիմնուած են եղել միայն նորա համար, որ սուտ վարդապետութեան մէջ մեղադրուածներին միջոց տան բացատրելու և պաշտպանելու. օրինակներ շատ կան դորա վերաբերեալ: Հասարակ աշխարհական Պելագիոսը գործուէր շատ սինօդների հետ, յետք տարուայ ընթացքում, չնայելով որ ակներև էր նորա քարոզած վարդապետութեան ստութիւնը, մինչև որ վերջապէս բանադրուեցաւ եկեղեցական ժողովի կողմից: Աւելի շատ անուններ կարելի է բերել նոյն իսկ վերջին ժամանակներից: Ձեզ յայտնի է թէ երբ և ինչպէս փոխուեց այդ բոլորովին արդարացի սովորութիւնը: Դեռ տասներկու երորդ դարում գործ գրին այդ սովորութիւնը Աբելարդի և ուրիշների վերաբերմամբ, բայց հետեւեալ դարում նորից վերականգնեցին պապերը հաւատի գաղափարներ Գալանի գործավարութեամբ, իբրև միջոց դարձի սահմանեցին տանջանք, *carcer durus*, տանջական մահի պատիժ և հրամայեցին որ լոկ կասկածանքի պատճառով ենթարկեն խիստ քննութեան: Սակայն Հուսին և Հերոնիմին կոնստանցում թոյլ տուին մանրամասն և հանգամանօրէն պաշտպանել իրանց վարդապետութիւնը և ապա թէ այդեցին: Որդինարիատը—պէտք է համաձայնիմ—ունենալով իւր կողմը սրապական թէօրիան և գործնականութիւնը, անկասկած կատէ. այժմ, բռնութեան և սպալի անսխալականութեան թագաւորութեան մէջ, իւր վարմունքը բոլորովին կանոնաւոր է: Սակայն, կարծում եմ լաւ կըլինէր վարուել ծերի հետ, որ կէս դար հա-

ւատարիմ ծառայել է եկեղեցուն, աւելի հին եկեղեցուն, աւելի հին եկեղեցու ոգով, քան հաւատաքնութեան (ինկվիզիցիա) և կոնդակների, և գոնէ լսել նորան: Դուք, Գերապատիւ Տէր, ասում էք ինձ, որ իմ հնազանդութիւնը կրլինի յայլթանակ միլիօնաւոր հաւատացեալների: Եթէ ճշմարիտ է որ միլիօնաւոր մարդիկ բաղդակից են ինձ, ապա ուրեմն նոքա հաւանօրէն լաւ կընդունէին և այն, որ ինձ հետ վարուէին մեղմ և դանդաղ: Ես գիտեմ մի սյլ թեմ՝ Բեգենսբուրգ, ուր ինձ հետ հաւանականօրէն կըլարուէին այնպէս, ինչպէս Միլենիսենում: Բայց որքան տարբեր կրլինէր իմ յիճակը, եթէ յաջողուէր ինձ այդ կրիզիսի ժամանակ լինել Վիեննայում, կամ Պրագայում, կամ Բամբերգում, կամ Բոտենբուրգում:

Բարեկամներս և պատմագէտները յաճախ ասում էին ինձ, որ ես պէտք է ուշադրութիւն դարձնեմ թէ չըկայ եկեղեցական մի սյլ հաստատութիւն, որ խիստ ի չարն գործածութիւնից աւելի արհամարհուած լինի, քան բանադրանքը: Հաշուած է որ նախկին ժամանակներում, օրին. տասնևչորսերորդ դարում, բոլոր քրիստոնեաների կէսը մերժուած էր եկեղեցուց. հազարաւոր քրիստոնեաներ ամբողջ տարի մնում էին բանադրանքի տակ մի քանի շիլինգի ¹⁾ համար: Այդ ժամանակներում միայն մի մարդու համար երբեմն ենթարկում էին բանադրանքի ամբողջ մի ազգ: Եկեղեցու հետ սերտ կապուած էր պապի վարդապետութիւնը՝ թէ կարելի է և պէտք է միլիօնաւոր հաւատացեալներ զրկել մի ամբողջ տարի Քրիստոսի պարգևած բարիքից, եթէ որ և է թագաւոր կըգործէ հակառակ պապական գահի: Ես ինքու ինձ ասում էի — բանադրուած լինել — սովորական արկած է, որի վերայ մեծ մասամբ բանադրուածներն իսկ չէին դարձնում ուշադրութիւն այն աստիճանի, որ հռոմէական վարչութիւնը (curia) մի առանձին սենեակ է նշանակել այն անձանց ցուցակ ծառայութիւնների մէջ, որոնք առաջարկում են բարձր աստիճան կամ պարգևատրութիւն:

¹⁾ Շիլինգ անգլիական փող է և հաւասար է մեր, մօտաւորապէս, 30 ֆուլ. արծ.:

Միևնոյն ժամանակ յայտնի է որ անարդար բանադրանքը՝ ս-
հայրերի վարդապետութեամբ, ծառայում է ոչ որպէս անէծք,
այլ օրհնութիւն բանադրածին: Բայց և այնպէս չեմ մերժում,
որ ինձ վերայ շատ վատ տպաւորութիւն թողեց այն շօշափելի
ձգտումը՝ գրգռել իմ գէմ ժողովուրդի ատելութիւն և խրախու-
սել մոլեռանգների համարձակութիւնը: Առքունի ոստիկանական
տեսչութիւնը հարկադրուած էր Օրդինարիատի հրատարակած
միջոցների պատճառով պաշտօնապէս նախազգուշացնել ինձ, որ
ես լինիմ զգոյշ — որ յարձակումն է պատրաստուում ինձ
վերայ:

Այդ բոլորը, փառք Աստուծու, անցել է վաղուց: Այն ժամա-
նակ ամօթի զգացումը տիրապետեց ինձ, որ գերմանական ազգի
և միւս դաւանութեան պատկանող քրիստոնեաների առաջ բա-
ցուած էր մի այդպիսի տեսարան, որ աստուածաբանական ատե-
լութիւնը հասցրած էր պարոկսիզմի — [ordum theologicum]: Այն
օրից ես լռեցի, չնայելով այն ամենազօրեղ գրգման, որ ստի-
պում էր խօսել: Բայց Ձերդ Վերապատուութեան հասկանալի կլի-
նի, որ այժմ միայն որ և է յարաբերութեան մէջ մօնելու միտ-
քըն անգամ կատարուած իրողութեան պատճառների հետ սար-
սափեցնում և տանջում է ինձ: Սակայն նոցա վարմունքից ա-
ռաջացած գործողութիւնը հակառակ էր նոցա մտադրութիւն-
ներին: Յանկանում էին ինձ շրջապատել թշնամիներով: Վառել
իմ գէմ ժողովուրդի ատելութիւնը: Ձեզ շատ լաւ յայտնի ամե-
նօրեայ կղերական մամուլը ստացել է իմ գէմ ուղղած *carte*
blanche -ը, բայց բոլորն ի զուր: Նոցա թիւը, որոնք հեռուից և
մօտիկից ցոյց տուին ինձ բարեացակամութեան և համակրական
նշաններ, կարճ ժամանակում եռապատկուեց և որ ամենից թանգն
է ինձ համար — ոչ մէկը իմ բարեկամներից չթողեց ինձ: Ոչ ոք այն
անձինքներից, որոնց կարծիքը գնահատել եմ, չհեռացաւ ինձանից,
ընդհակառակը հովանաւորողներին և բարեկամներին թիւը օրից
օր աւելանում է՝ նոյն, իսկ հոգեւորականների շրջանում և Դուք,
Ձերդ Վերապատուութիւն, խիստ կըղարմանայիք, եթէ բաց անէի
Ձեր առաջ թէ քանիսը մեր դասին պատկանող անձինք յայտ-

նել են անմիջապէս իրանց համաձայնութիւնը կամ հասկացնել են տուել նոյնը: Եւ այլապէս չէր էլ կարող լինել: Բռնութեամբ և ստիպմամբ են ներմուծուած նոր դաւանութիւնները, ստիպմամբ և բռնութեամբ էլ պէտք է պահպանուեն ապագայում:

Իմ այս խոստովանութիւնը լրացնելու համար ես պէտք է յիշեմ և մի կէտ՝ խօսքս այն խոստման մասին է, որ ես միւս քահանաների հետ ի միասին պատրաստուած էի եկեղեցու հրամանի համեմատ տալ երգմամբ. — «Հաւասարապէս ընդունում եմ Ս. Գիրքը այն մտքով ինչպէս որ ս. մայր եկեղեցին պահպանել և պահպանում է . . . և երբէք այլապէս չպէտք է հասկանամ ու բացատրեմ, քան ինչպէս որ հասկանում և բացատրում են միաձայն հաւանութեամբ ս. հայրերը»¹⁾ — այսպէս է ասում բնագիրը: Ինձ թւում է, թէ նոքա, որոնք ընդունում են վատիկանի հրովարտականքը, ինքեանք կատարում են ձեւական երգմնազանցութիւն: Ճշմարտապէս յայտնի է այն մեկնութիւնը, որ տալիս էին Հռոմում 1870 թ. նոր դաւանանքներն ապացուցանելու համար Ս. Գրքից բերած կտորներին, նա բոլորովին շեղւում է ս. հայրերի մեկնութիւնից, և նոցանից ոչ մէկի շարագրութեան մէջ չի կարելի գտնել նման մեկնութիւն:

Ես հարցրել եմ մեր գառին պատկանողներից շատերին, թէ ինչպէս նոքա կարող են հաշտեցնել այգալիսի երգմնազանցութիւնը իրանց խղճի հետ: Նոքա կամ շեղւում էին ուղղակի պատասխանելուց և կամ շարժում էին ուսերը: Նոքա ասում էին. — «Իւրաքանչիւր քահանայ կամ աշխարհական կարիք չունի այգալիսի մանրամասնութիւններով զբաղուելու», կամ «Հաւատի էութիւն ու արժանաւորութիւնը նորանումն է, որ վստահանում ենք այժմէան առաջնորդների վերայ և նոցա ենք թողնում հաշտեցնել հակասութիւնները, եթէ վերջիններս գոյութիւն ունին»: Կարիք չկայ ասելու թէ ինչ տալաւորութիւն թողին ինձ վերայ այգալիսի ողորմելի պատճառանքներն — և ահա այն ճանապարհի — որի վերայ այժմ հրաւիրում էք ինձ ոտք դնել — սկզբին գրուած

1) Տես նոյն գիրք 373 ծանօթ.

ծանր քար, որին ոչ կարող եմ հեռացնել և ոչ էլ վերայից ցատկել: Ես պարտաւոր էի գոնէ նորից տալ այդ երգումը միայն վառիկանի ժողովի այն յաւելուածներով, որ պապական գահը ներմուծել է նորա բանաձևի մէջ և, այսպէս տաած, մի շնչով վիայ կոչել Աստուծուն, որ ես կամենում եմ հաւատալ և ուսուցանել մի որոշ վարդապետութիւն և միւսնոյն ժամանակ այն, ինչ որ հակառակ է այդ ուսման: Կարո՞ղ էք լրջութեամբ խորհուրդ տալ այդ: Պարտաւորեմ արգեօք յաւիտենական Գառաւորի առաջ գուրս գալ կրկնակի երգմանդանցութեան խղճի ծանրութեամբ:

Ձեմ՝ կարող չենթադրել, որ Դուք, Չերգ Գերապատուութիւն, գրել էք ինձ քաջալերութեամբ ընկերների խրախուսանքից կամ մինչ Ձեզ հասած հեռաւոր գրգիւններից գրգուած: Եթէ այդ ճշմարիտ լինի, ապա ուրեմն գուցէ և ցանկալի է Ձեզ, որ ես հրապարակաւ խոստովանիմ, որ Դուք կատարել էք Ձեր խնդիրը: Ես բոլորովին պատրաստ եմ հրապարակ հանել իմ այս պատասխանը և նախապէս տպագրել կրտսյի — ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է Ձեր թոյլութեամբ — Ձեր նամակը: Մեծ հաճոյքով ձեռնարկում եմ այդ բաւականին նշանաւոր գործը, որ այսպէս թէ այնպէս վերաբերում է ամբողջ մարդկութեան, որովհետեւ ինչպէս ես ղգում եմ, շատ երկար լռութիւն պահպանելով տարակուսանքի մէջ ձգեցի հասարակութեան, որ ցանկանում էր իմանալ իմ համոզմունքների արդի դրութիւնը:

Դուք, Չերգ Գերապատուութիւն, բնականաբար չունիք ժամանակ կամ անպատշաճ էք գատում Ձեր բարձր արժանաւորութեան պարապել մասնաւորապէս ինձ ուսուցանելով և յանդիմանելով: Բայց եթէ Ձեր տրամագրութեան տակ գտնուած բազմաթիւ գիտնական աստուածաբանների մէջ գտնուի մէկը, որ իւր վերայ առնէ այդ գործը, ես նախապէս խոստանում եմ տպագրել տալու նորա պատասխանը, հասկանալի է իմ ծանօթութիւններով, եթէ կարեւոր գատուի: Գեռ էլի շատ բան հարկաւոր կըլինէր ասել և հրապարակ հանել եկեղեցու շահերի տեսակէտից նայելով, եթէ ճշմարիտ վերջինս կարեւոր կամ

պէտք է դառնայ *columna veritatis* (ճշմարտութեան կոթող)՝ այն ժամանակ կաւելացնէի իմ շարադրութեան վերայ մի որ և է բան դորանից։

Խորին յարգանքք մնամ Ձերդ Գերապատուութեան խոնարհ՝

Յ. ՓՈՒՆ - ԴԵՕԼԼԻՆԳԵՐ:

Յ. Գ. Այժմ նկատուեմ որ կարող է թուել, արդեօք չի հակասում վերջին առաջարկը հախիկինին կամ պէտք չէ փոխարինէ նորան։ Իմ ջերմ ջանկութիւն է, իմ խորին յարգանքք Ձերդ Գերապատուութեան ուղղած ինդիքս է և կըմնայ նոյնը, որ թոյլ տաք ինձ բերանացի պաշտպանել և բացատրել իմ հայեացքները։ Եթէ թոյլ տաք, այն ժամանակ նամակս կըծառայէ ինձ և իմ հակառակորդին որպէս յարմարագոյն հիմք գործի բացատրութեան։

(ԿՆ շարունակուի)